

COĞRAFİ UNSURLAR IŞIĞINDA KÜRESELLEŞME, BÖLGESELLEŞME VE ORTA ASYA

Yusuf BAYRAKTUTAN*

Abstract

This study, employing a cross-section gravity model, investigates if the GNP and certain spatial elements such as distance, adjacency, and "being located in the same region" provide meaningful explanation for the debate over regionalization and globalization. Reaching at policy outcomes for the Central Asia is aimed.

Key words: regionalization, globalization, spatial factors, the Central Asian Turkish republics.

Özet

Bu çalışma, bir çekim modeli kullanarak uzaklık, sınırdaşlık aynı bölgede yerleşik olma gibi belli mekansal unsurların, bölgeselleşme-küreselleşme tartışmalarına anlamlı bir katkı sağlayıp sağlamadığını araştırmakta; bundan Orta Asya coğrafyası için sonuç çıkarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: bölgeselleşme, küreselleşme, coğrafi faktörler, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri.

Giriş

II. Dünya Savaşı'ndan itibaren global ekonomi önemli birtakım dönüşümlere sahne olmuştur. 1990'lara gelindiğinde dünya ekonomisini etkileyen iki kuvvet söz konusudur: küreselleşme ve bölgeselleşme. Bunlardan ilki uluslararası karşılıklı bağımlılık düzeyini artırırken ikincisi, özellikle bölgesel anlamda içe-dönük ticaret politikalarıyla birlikte olduğunda, çok-terafli ticareti azaltacaktır.

Ekonomik bütünleşmeyi, ülkelerarası ticarete ortaya çıkan artış bağlamında inceleyen bu çalışma, hem uluslararası ticaret akımlarını, hem de güncel ticaret blokları oluşumunu analiz etmekte; bölgesel iktisadi analizin bir tekniği olan çekim modelini (gravity model), kullanarak bölgesel ticaret bloklarının oluşumunda ve küreselleşme sürecinde coğrafya faktörünün önemini araştırmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, çekim modelini kullanarak uluslararası ekonomik bütünleşmeyi kantitatif bir biçimde incelemektir. Çekim modeli, yerleşim kuramı çerçevesinde bölgelerarası etkileşimi açıklamak için kullanılan temel araçlardan biridir (Isard ve Peck, 1954; Anderson, 1979; Bikker, 1987). İkinci amaç, ulaşılan sonuçlardan hareketle, uluslararası ekonomik yapılanmanın geleceğini anlamak ve Orta Asya için politika önerisine ulaşmak olacaktır.

Coğrafi kapsam bakımından bölgelerarası (ulusal), uluslararası ya da global nitelik taşıyabilen ekonomik bütünleşme olgusu, ticaret teorisyenlerince, yaygın biçimde, tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret alanları, gümrük birlikleri, ortak pazarlar, ekonomik birlikler, parasal birlikler, ekonomik ve parasal birlikler ile tam bütünleşme şeklinde bir süreç olarak ortaya konmaktadır (Bayraktutan, 2004: 12-23).

Ticaret akımlarının analizinde bir ekonometrik araç olarak çekim modeli, Tinbergen (1962) ve Linnemann (1966) ile başlayan uzun bir geleneğe sahip olup insan göçü, turistik seyahatler ve takas gibi farklı akım türlerinin açıklanmasında tutarlı ampirik başarısıyla tanınmaktadır. Çekim modelinin uluslararası ticaret akımlarına uygulanması konusunda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Tinbergen (1962), Linnemann (1966), Bramhall (1971), Aitken (1973), Geraci ve Prewo (1977), Bergstrand (1989), Bröcker (1989), Krugman (1991, 1992), vs.

Bu çalışma, yatay-kesit bir çekim modeli kullanmakta; tek bir eşitlikle regresyon analizi yapmaktadır. Uluslararası ticaret akımları, bir dizi bağımsız değişken üzerinde regresyona tabi tutulacak bir bağımlı değişken şeklinde mütalaa edilmektedir. Bu regresyon analizinin amacı, birtakım coğrafya-ilintili değişkenlerin küreselleşme ve bölgeselleşme süreçlerine etkisini görmeye çalışmak şeklinde özetlenebilir.

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat ABD

Çalışmamız, çekim modelini kullanarak, coğrafi uzaklık, yüzölçümü, sınırdaş olma ve aynı bölgede yer alma durumu gibi mekansal faktörlerin, ticaret bloklarının genel tasviri ve global ekonomide ticaret paterninin tespiti yanında günümüzdeki bölgeselleşme şemalarını açıklamada anlamlılığını anlamayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede, elde edilecek sonuçlardan, Orta Asya coğrafyasında ekonomik bütünleşme için mesajlar elde edilmesi hedeflenmektedir.

Uluslararası ticareti belirlemede kritik faktör olduğu bilinen GSMH, çekim eşitliğinde de temel bir değişkendir. Ülkelerin aynı bölgede bulunması durumunu temsil eden bir gölge değişkenle birleştirilen GSMH değişkeni, uluslararası ticaret akımlarının yönünü etkileyen en önemli kalitatif değişken olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla, kalitatif bir değişken olarak "aynı bölgede yer alma"nın, bölgesel ekonomik bütünleşme için genel bir açıklama çabasına destek sağlaması beklenmektedir.

I. Modelin Takdimi

Bu çalışma, yatay-kesit bir çekim modeli kullanmakta; tek bir eşitlikle regresyon analizi yapmaktadır. Uluslararası ticaret akımları, bir dizi bağımsız değişken üzerinde regresyona tabi tutulacak bir bağımlı değişken şeklinde mütalaa edilmektedir. Bu regresyon analizinin amacı, birtakım alakalı değişkenlerin güncel bölgesel ekonomik bütünleşme eğilimlerini açıklayıp açıklamadığını test etmektir.

A. Çalışma Kapsamındaki Uluslararası Bölgeler ve Ülkeler

Bu çalışmada analiz edilecek uluslararası bölgeler, Kuzey Amerika (ABD, Kanada ve Meksika), Uzakdoğu Asya (Japonya, G. Kore, Çin, Tayland, Hong Kong), Avrupa (-çalışmanın yapıldığı dönem itibariyle-15 AB üyesi ülkeye ilaveten İsviçre, İzlanda ve Türkiye), Güneydoğu Asya (Beş ASEAN üyesi ülke), Okyanusya (Avustralya ve Yeni Zelanda), Güney Amerika (LAFTA'ya veya Andean alt-bölge grubuna ya da her ikisine de üye ülkeler) ve Güneydoğu Afrika (Güney Afrika Cumhuriyeti, Mozambik ve üç eski EACM ülkesi)'dir.

Bunlardan başka, birtakım irili ufaklı uluslararası bölgeler de mevcuttur. Çalışmamız için seçilen bölgeler, çoğunlukla, birbirinden

uzun mesafelerle, coğrafi olarak ayrılmaktadır. Bu yüzden, her bir grup, kendini diğerlerinden ayırıcı nitelikte iktisadi, siyasi ve coğrafi özelliklere sahiptir. Ayrılık temel kriter olunca, topografya faktörü de göz önünde bulundurulmuştur. Bütün bölgeler, en azından geniş anlamda, ayrı bölgesel ticaret yoğunlaşmasını temsil edecektir. Bütünleşmenin en zayıf olduğu bölge, Kenya, Tanzanya ve Uganda'nın bir zamanlar bir ortak pazar oluşturdukları Güneydoğu Afrika Bölgesi'dir. Spesifik olarak bölge tespiti yapıldıktan sonra, bölge ülkelerinin seçimi kolay olacaktır.

B. Ampirik Model

Çekim modeli çarpım halinde bağımsız değişkenler formu arz ettiğinden, sıradan en küçük kareler (SEK) yönteminden istifade edebilmek için logaritmik dönüştürme zorunludur. SEK yönteminin çok cazip istatistiksel özellikler taşıdığı ve en popüler regresyon analiz metodu olduğu bilinmektedir. Lineer olmayan ilişki, söz konusu özelliklerden yararlanma amacıyla, çift-logaritmik (double-log) forma dönüştürülmektedir.

Yatay-kesit regresyon için bütün değişkenler, aşağıdaki gibi ölçülmüştür: Ticaret akımı (T) ve GSMH (G), milyon ABD \$'ı; yüzölçümü (L), km²; coğrafi uzaklık (D), kilometre olarak. Gölge değişkenler, kalitatif sınıfa uyma halinde e^(-2.71828)¹, aksi halde 1 (logaritmik dönüşüm sonrasında 1 ve 0) değerlerini almaktadırlar.

Çarpım formundaki çekim modeli aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

$$T_{ij} = \alpha_0 G_i^{\alpha_1} G_j^{\alpha_2} L_i^{\gamma_1} L_j^{\gamma_2} D_{ij}^{\delta} B_{ij}^{\zeta} R_{ij}^{\omega} R_{ij}^* G_i^{\phi_1} R_{ij}^* G_j^{\phi_2} e^{u_{ij}} \quad (1.1)$$

Dönüştürülmüş logaritmik-lineer model ise şudur:

$$\ln T_{ij} = \ln \alpha_0 + \alpha_1 \ln G_i + \alpha_2 \ln G_j + \gamma_1 \ln L_i + \gamma_2 \ln L_j + \delta \ln D_{ij} + \zeta \ln B_{ij} + \omega \ln R_{ij} + \phi_1 \ln R_{ij}^* G_i + \phi_2 \ln R_{ij}^* G_j + u_{ij} \quad (1.2)$$

¹ Logaritmik-lineer modellerde sıkça kullanılan bir başka değer 2'dir. 2'nin doğal logaritması, .69315'tir. Öte yandan, e'nin doğal logaritma değeri 1'dir; dolayısıyla, 2'nin doğal logaritma değerinden (.69315) çok az farklıdır. Buna karşın, farklı vasfı (veya sınıfı) temsil eden rakam, her iki modelde de aynıdır ve logaritmik değeri sıfır yapmaktadır.

Burada, $T_{ij} = i$ ve j ülkeleri arasındaki ticaret akımı, $a_0 =$ sabit, $G_i = i$ ülkesinin GSMH'sı, $G_j = j$ ülkesinin GSMH'sı, $L_i = i$ ülkesinin yüzölçümü, $L_j = j$ ülkesinin yüzölçümü, $D_{ij} = i$ ve j ülkeleri arasındaki uzaklık, $B_{ij} = i$ ve j ülkelerinin sınırdaş olma durumu için gölge değişken; ticaret ortakları komşu ülkeler ise e (~ 2.71828), değilse 1 , $R_{ij} = i$ ve j ülkelerinin aynı bölgede bulunma durumu için gölge değişken; ticaret ortakları aynı bölgede yerleşik ise e , aksi halde 1 , $R_{ij} * G_i =$ etkileşim değişkeni; aynı bölgede bulunmanın GSMH_i katsayısını etkileyip etkilememesi ($R_{ij} * GSMH_i$), $R_{ij} * G_j =$ etkileşim değişkeni; aynı bölgede bulunmanın GSMH_j katsayısını etkileyip etkilememesi ($R_{ij} * GSMH_j$), $u_{ij} =$ hata terimi, $\alpha_1, \dots, \phi_2 =$ açıklayıcı değişkenlerin katsayılarıdır².

Birtakım kalitatif değişkenlerin varlığı, EKK (En Küçük Kareler) tahmini ile çeşitli hipotezleri test etmemizi mümkün kılmaktadır. Model, yapısal açıdan, beş kantitatif, dört kalitatif değişkene sahiptir. Modeldeki kalitatif değişkenler, dünyanın çeşitli yörelerinden örneklemi oluşturan ülkelerin, sınırdaşlık ve aynı bölgede yerleşik bulunmak gibi vasıf veya nitelikleri tarihsel miras biçiminde taşıyıp taşımadığını göstermektedir. Gölge değişken yöntemi, kategorik değişkenler biçiminde de anılan kalitatif değişkenlerin etkisini hesaba katmak için sıkça kullanılmaktadır.

II. Ampirik Sonuçlar ve Yorum

Çalışmamız, çekim modelini kullanarak, coğrafi uzaklık, yüzölçümü, sınırdaş olma ve aynı bölgede yer alma durumu gibi mekansal faktörlerin, ticaret bloklarının genel tasviri ve global ekonomide ticaret paterninin tespiti yanında günümüzdeki entegrasyon şemalarını anlamada da önemli olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Ticaret akım tahminleri, yukarıda oluşturulan çekim eşitliği (Eşitlik 1.2) kullanılarak yapılmıştır. Ticaret akımları ve ilgili açıklayıcı değişkenler seti arasındaki ilişkinin Sıradan En Küçük Kareler (SEK) tahmin sonuçları Eşitlik-2.1'de verilmiştir. Parantez içindekiler alt alta t-

² Bu çalışma için ticaret hacmi verileri IMF'in Direction of Trade Statistics Yearbook; GSMH verileri, yine IMF'in International Financial Statistics Yearbook adlı yayımlarından; Yüzölçümü verileri, The New International Atlas (Chicago: R. McNally & Company, 1983) ve uzaklık verileri Brawn's Neautical Almanac (Glasgow, GB: Brown, Son, Ferguson Ltd., 1985)'ten sağlanmıştır.

istatistikleri ve standart sapmalardır. t-istatistik değerleri, katsayıların anlamlı ölçüde, sıfırdan farklı olup olmadığını tayin etmektedir. Eşitlik-2.1'in en alt satırında yer alan determinasyon katsayısı (düzeltilmiş R^2), modelin uygunluk düzeyini gösterirken, F-değeri modelin genel anlamlılık durumunu yansıtmaktadır. Bütün açıklayıcı değişkenler, yüksek düzeyde anlamlıdır. Goldfeld-Quant testi ile elde edilen F^* değeri, hata terimlerinin, katsayıların "en iyi doğrusal sapmasız tahminci" oldukları savını mümkün kılacak şekilde, eşvaryanslı (homoscedastic) olduklarını göstermektedir.

$$\ln T_{ij} = -8.03 + 1.12G_i + .93G_j - .22L_i - .18L_j - .62D_{ij} + .88B_{ij} + .806R_{ij} - .38R_{ij} * G_i - .25R_{ij} * G_j \quad (2.1)$$

$$(-9.68)(37.71)(39.05)(-13.64)(-11.09)(-7.86)(4.82)(11.08)(-5.69)(-3.58)$$

$$.83 \quad .029 \quad .023 \quad .016 \quad .016 \quad .079 \quad .182 \quad .727 \quad .066 \quad .069$$

$$R_2 = 86.1, \quad \text{Düzeltilmiş } R_2 = 86.0, \quad F_{9,1082} = 748.85 \quad GQ = .43$$

Gayri safi milli hasıla (GSMH) değişkenleri (G_i ve G_j) ile ilgili katsayılar, $1.12(\alpha_1)$ ve $.926(\alpha_2)$ olup daha önce başka araştırmacılarca yapılmış tahminler aralığında yer almaktadırlar. Tinbergen'in (1962: 270, 273, 286) elde ettiği sonuçlar, orijin ülke GSMH'sı için .74 ila 1.16, varılan ülke GSMH'sı için .62 ila .97 aralığındadır.

Orijin ve varılan ülke yüzölçümleri (L_i ve L_j) için tahmin edilen katsayılar $-.228(\gamma_1)$ ve $-.186(\gamma_2)$ 'dir. Bu katsayıların işaretleri beklentimize uygun, t-değerleri ise % 1'den oldukça alt düzeyde yüksek derecede anlamlıdır. Çekim eşitliğini tahmin eden çalışmaların çoğu, ticaret akımını etkileyen bir faktör olarak nüfus değişkenini kullansa da, çalışmamızda, özgün olarak yer verilen yüzölçümü değişkeni yüksek istatistiksel anlamlılık göstermektedir.

Çekim eşitliğinde yüzölçümü değişkenine yer verilmesi, teorik temel yoksunluğu gerekçesiyle eleştirilebilir. Bununla birlikte, bir yandan 1990'larda, literatürde, coğrafi unsurlara vurgunun arttığı (Krugman, 1992; Bhagwati, 1997; Amiti, 1998, vb) gözlenirken, öte yandan ulaşılan sonuçlar, tahmin tarafından da doğrulandığı üzere, yüksek düzeyde anlamlı ve kuvvetlidir. Bu sonuçlar, aynı zamanda mantıksal açıdan, hem "piyasa alanı" kavramı, hem de "yüzölçümünün

kaynak donanımını yansıtacağı" varsayımı tarafından da desteklenmektedir.

Uzaklık değişkeni (D_{ij}) için tahmin edilen katsayı ($\delta = -.624$), ticaret kısıtlayıcı faktör olarak beklendiği üzere negatif işaret taşımakta ve yüksek bir güven düzeyi sergilemektedir. % 1 anlamlılık düzeyinin altında istatistiksel anlamlılık sergileyen bu katsayının büyüklüğü, daha önceleri yapılmış tahminlerin aralığı içinde, spesifik olarak, söz konusu tahminlerin ortası civarında yer almaktadır.

Sınırdışlık gölge değişkeni (B_{ij}) ve aynı bölge gölge değişkeni (R_{ij}) katsayıları, beklenen işaretleri taşımaktadırlar (sırasıyla, $\zeta = .881$ ve $\omega = 8.06$) ve nispeten büyük t-değerlerine sahiptirler. Her iki gölge değişkenin de % 1 düzeyinde anlamlı olmasına rağmen R_{ij} değişkenine ait katsayının (ω) değeri, B_{ij} değişkeni katsayısının (ζ) değerinden olağanüstü büyüktür. Ancak, bu durum şaşırtıcı değildir; zira, Geraci ve Prewo'nun belirttiği gibi (1977: 71), sınırdışlık etkisi nispeten daha küçük önem taşımaktadır.

Bir coğrafi grubun (aynı bölge) ticaret artırıcı gücü üzerinde G_i ve G_j 'nin etkilerini ölçen katsayılar, $\phi_1 (-.379)$ ve $\phi_2 (-.246)$, beklenen işarete sahip ve yine % 1 seviyesinde anlamlıdırlar.

Dünya ticareti, her bir ülkenin, farklı mallar için değişik piyasa alanı büyüklüklerine sahip olduğunu; belli bir ülke GSMH'sındaki artışın, söz konusu ülke piyasa alanının uluslararası bölge ve ulusal sınırlar ötesinde genişlemesi yoluyla, dünya ticaretinde bir artışa neden olacağını göstermektedir.

Dünya ticaretindeki artış, bölge-içi ticaret ve bölge-dışı dünya ticareti şeklinde alt-kısımlara ayrılabilir. $R_{ij}^*G_i$ katsayısı (-.379), GSMH büyüdükçe, aynı bölgede bulunmanın, bölge-içi ticareti artırma gücünün zayıfladığı sonucuna götürmektedir. Bu eğilim, Kemp ve Wan'ın (1976: 98), gümrük birliklerinin oluşumuna dair "gümrük birlikleri oluşturma/geliştirme motivasyonu, bütün dünya, devasa bir gümrük birliği oluncaya dek; yani, dünyaya serbest ticaret hakim oluncaya kadar yaşayacaktır" şeklindeki önermeleriyle tutarlılık arz etmektedir. Dolayısıyla, dünya serbest ticaretini gerçekleştirme

arzusunun varlığı, ampirik olarak teyid edilmektedir³.

Yukarıda anılan önermenin geçerliliği için birçok olası neden söz konusudur: İlk olarak, bölge-içi ticaret doyum noktasına yaklaştıkça, GSMH'da artış, gelişen ölçek ekonomisi sonucu, artan üretim için bir çıkış yolu olarak, bölge-dışı ticareti etkileyecektir. İkincisi, üretim maliyetleri düştükçe, iktisadi olan piyasa alanı genişler; böylece, bölge-dışı ticaret artar. Üçüncüsü, GSMH arttıkça, daha çok mal, zorunlu mal haline gelir ve bu durum, tüketim/talep artışı aracılığıyla dünya ticaretinde artışa yol açar. Dördüncü olarak, üretimdeki artışa paralel biçimde, ticaret yaratma yoluyla sağlanan üretim etkinliğinde artış, üretimde, mukayeseli üstünlük esasına dayalı bir uzmanlaşmaya neden olacak; bu da, söz konusu üretimle ortaya çıkan malların, bir uluslararası bölgenin sınırları ötesinde akışını sonuçlandıracaktır.

GSMH ilintili öteki değişkenin ($R_{ij}^*G_j$) katsayısı da, işaret ve büyüklük açısından beklentimize uygundur. $R_{ij}^*G_j$ katsayısına nispeten daha küçük katsayı büyüklüğü ($\phi_2 = -.246$) makuldür. Bu iki katsayı arasındaki büyüklük farkı, küçük ekonomilerin büyük ekonomiler kadar dünya ticaretini artırma gücü olmadığını gösterir. Bu itibarla, şöyle bir genelleme yapmak mümkündür: ϕ_2 'nin küçüklüğü, küçük ekonomilerin, tek bir bölge dışında ticaret artırıcı etkilerinin daha zayıf olduğunu ima eder.

Özetle, bu iki etkileşim değişkeni, GSMH büyüdükçe, dünya düzeyinde mevcut bölgesel ticaret blokları oluşumunun muhtemel ticaret blokları zayıflamasını da içermekte olduğu sonucuna götürmektedir. Bunun nedeni, uluslararası ticaret, üretim ve mekanın doğasında var olan mekanizmadır.

Yukarıda sunulan sonuçlar, ticaret bloklarının ortaya çıkışı ve geleceğine ilişkin Thurow ve Krugman gibi iktisatçıların görüşleriyle örtüşmekte (Bayraktutan, 2004: 118) ve bizi en çok, serbest dünya ticaretine ulaşmada, ticaret bloklarının, ikinci en iyi seçim olması

³ Aktüel tarih açısından, bir tarihinin ileri sürdüğü benzer bir argüman, bu noktada anılmaya değer: "Süperbloklar, barış, refah ve insan haklarını teşvikin ötesinde dış politika amaçlarıyla ilgili yeni bir düşünme biçimini harekete geçirmek zorundadır. Süperbloklar dünyasında amaç, işbirlikçi dostluk ilişkileri çerçevesinde dışarıya-bakan blokları teşvik etmek olmalıdır" (Garten, 1989: 55).

tartışmaları bakımından ilgilendirmektedir. Serbest dünya ticareti için en iyi seçenek, GATT sisteminin temsil ettiği çok-taraflılıktır. GATT sistemi pürüzsüz işlemiş olsaydı, bölgesel iktisadi düzenlemelere muhtemelen ihtiyaç olmazdı.

Bölgeselciliği eleştirenler⁴, müstakbel ticaret bloklarının GATT sistemini beslemeyeceğine ve hatta "Uruguay Round Çok-Taraflı Ticaret Müzakereleri"nde sonuca ulaşmayı zorlaştıran bu unsurun, serbest dünya ticaretini kısıtlayabileceğine inanmaktadırlar. Yine bu eleştirmenler, sanayileşmiş ülkelerin, güçlü bir GATT'a ulaşma yönündeki zorlayıcı alakalarının, bu ülkelere, Uruguay Round'un en mühim boşluklarından bir kısmını doldurmak için önemli bir teşvik sağlayacağını savunmaktadırlar. AB ve ABD arasındaki zirai sübvansiyon tartışmaları ve hizmet sektörünün açılımı birer örnektir.

Öte yandan, bölgeselciliğin savunucuları (Belous ve Hartley, 1990: 30-36), iki-taraflılığın, "alt-optimal" veya "ikinci en iyi" olduğunu ileri sürmektedirler. Uruguay Round müzakerelerinin sonuca ulaşması zor olmuştur; çünkü, GATT sistemi, çok-taraflı dünya ticaretinde serbestliği muhafaza etme ve değişen uluslararası ekonomik çevreye uyum kabiliyetinden yoksundu. Bölgeselciliğin savunucuları, spesifik olarak, bölgesel ticaret düzenlemelerinin iyice güçlenmesinin, serbest ticaret eden bir global sistemin gelişimi yönünde zorunlu bir adım olduğunu iddia etmektedirler.

Küresel serbest ticaret amacının, bölgeselcilikle mi, yoksa çok taraflı GATT sistemi yoluyla mı daha iyi sağlanacağı hususunda devam eden tartışma, halihazırda, ekonomistlerin analiz araçlarıyla irdelenmemiştir (Pomfret, 1989: 63). Bununla birlikte, ulaştığımız ampirik sonuçlar, en azından birkaç on yıl daha, bölgesel ticaret bloklarının büyümeye devam edeceğini göstermektedir.

"Aynı bölge" gölge değişkeni (R_{ij}) ile ilgili hipotezimiz, bu değişkenin, bölgesel bağlamda ticaret bloklarının oluşumunu

⁴ Mesela, Scott'a (1991: 54) göre, "GATT müzakereleri, ticaret liberalizasyonu için, iki taraflı serbest ticaret alanlarından (STA) daha çok umut vermektedir. Dahası, müstakbel STA, GATT müzakerelerini güçlendirmeyecek; bilakis, STA eğiliminin devamı, (...) GATT sisteminin erozyonuna yol açacaktır." Barlas da (1988: 23-25), bölgeselciliğin dünya ticaretini kısıtlayacağını düşünmektedir.

açıklamada önemli rol oynadığıdır. Bir başka ifadeyle, R_{ij} 'nin bölge-içi ticaret akımları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu kabul edilmektedir. Tahmin edilen regresyon, bu değişkenin katsayısı (8.06) bakımından tam bir destek sunmaktadır. Negatif kesişim (intercept) teriminin (-8.04) de ima ettiği üzere, yeterince büyük GSMH'ları olmadıkça bir ülke çifti ticaret yapmayacaktır. Ancak, aynı bölgede yerleşik bulunmalarından ötürü, GSMH ile ilintili olmasa da, iki ülke arasında ticaret olacaktır. Bu durum kesişim analiziyle de görülebilir. Nitekim, kesişim ile aynı bölge gölge değişkeni katsayısının toplanmasıyla elde edilen "kesişim-gölge (intercept dummy)"⁵ ya da diferansiyel kesişim olarak anılan katsayı, pozitif değer [8.06 (ω) - 8.04 (α_0) = .02] taşımaktadır.

Demek ki, kültürel benzerlikleri, ortak ilgileri, ortak dili, vb. yansıtan⁶ "aynı bölge" değişkeni, ticaret akımlarındaki artışa önemli katkı sağlamaktadır. Dahası, ticareti artıran bütün değişkenler sabit tutulsa bile, bölge-içi ticaret akımları varlığını sürdürür. Bu durum, coğrafi yakınlık belirten bölge kavramına dayalı ticaret bloklarının oluşturulmakta oluşunun temel nedenidir.

"Aynı bölge" değişkeni (R_{ij}) ile yakından alakalı olan sınırdaşlık gölge değişkeni (B_{ij}) aynı şekilde yorumlanabilir. Katsayısı (.881) pozitif değer taşıdığından bu değişken, R_{ij} 'nin etkisini takviye eden, aynı nitelikte mekansal bir güç olarak fonksiyon icra eder. Beckerman (1956: 37), 1950'lerde, Avrupa'daki ticaret yoğunlaşmasının, komşuluk unsuruyla yakından bağlantılı olduğunu belirtmektedir.

R_{ij} tahmini (8.06), kalitatif değişkenler arasında en yüksek değere sahip olandır. Bu değişkenin bölgesel ticaret blokları oluşumuna etkisi şöyle açıklanabilir: Birincisi, olağanüstü büyük parametre, bölgenin, mal akımları ticaret paternini önemli ölçüde etkilediğini gösterir. İkincisi, R_{ij} iyi bir istatistiksel performans sergilediğinden, mekansal faktörlerden

⁵ Kavramla ilgili ekonometrik detay için bkz. W. E. Griffiths, et.all., 1993, pp. 413-420.

⁶ Spesifik olarak, uluslararası pazarlamanın kültürel analizi de, din, eğitim, dizaynla ilgili estetik, marka adı, malların rengi, tüketici davranış, değer ve tutumları vs. gibi birçok faktörü kapsar. Beckerman (1956, 38), CIF ve FOB fiyatları arasındaki farklılıktan hareketle hesaplanan iktisadi mesafeden ayrı olarak "ruhi mesafe"ye işaret etmekte ve dış alımların, kısmen, "dış kaynaklarla kişisel temas ve yakınlık düzeyine" bağlı olarak yapıldığını söylemektedir.

biri olarak önemi güvenilirdir. Dolayısıyla bu sonuç, uluslararası ticaret akımları bakımından, aynı bölge içinde bulunmanın, özel bir mekansal etkileşim oluşturduğu hipotezine tam destek vermektedir.

Coğrafi uzaklık değişkenine gelince (D_{ij}), bu değişkenin katsayısı, beklentilere uygun olarak, negatif bir değer taşımakta (-.624) ve tipik aralık içinde yer almaktadır. Dolayısıyla, uzaklık, ticaretin genel bir engeli olarak işlev görmektedir. Uzaklık arttıkça ticaret akımlarının azaldığını gösteren negatif katsayı büyüklüğü, ticaret akımları üzerinde önemli bir etkiyi yansıtmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, uzaklığın, uluslararası ticarete taşıma maliyetini temsil ettiği kabul edilir. Böylece, iki ülke arasındaki uzaklık arttıkça ticaret azalır ya da tersi geçerlidir. Uluslararası ticaret ile uzaklık arasındaki bu ilişki, bölgesel ticaret blokları oluşumunun izahına katkı sağlamaktadır. Ticaret bloklarının bölgesel ticareti artırmasının bir başka izahı, uzaklığın, dış piyasalar hakkında bir bilgi indeksini temsil edebilmesidir.

Yüzölçümü değişkenleri (L_i ve L_j) için, beklentimize uygun olarak negatif işaretli, birbirine yakın büyüklükte ve istatistiksel olarak yüksek düzeyde anlamlı katsayılar elde edilmiştir. Söz konusu katsayıların bu niteliği, yüzölçümü büyüdükçe ülkelerin, geniş iç piyasa ve kaynak elverişliliği nedeniyle, dış ticarete daha az dayanma eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Bu çalışmada, coğrafi yakınlığın net bir sonuç ortaya koymasına benzer şekilde, diğer yakınlık türleri de, ülkelerin bir ticaret bloku oluşturmalarına katkı sağlama ve bölgesel ekonomik bütünleşme sürecinde ülkeleri birleştirmede önemli rol icra edeceklerdir. Dolayısıyla, yakınlık veya coğrafi yakınlığı da kapsayan homojenite, başarılı bir ticaret bloku oluşturma ihtimali tartışılırken en önemli faktör olarak görülmektedir. Bu, aynı zamanda, bir blokun müstakbel coğrafi sınırlarını çizme ve ulaşılabilir bütünleşme düzeyine karar verme hususunda önem taşımaktadır.

III. Orta Asya Bütünleşmesi için Politika Sonuçları

Orta Asya coğrafyası, bu araştırmada yer verilen bütünleşme sürecinin mekansal dinamikleri ve bütünleşmenin sosyo-politik başarı

koşulları bakımından uygun bir zemin sağlamaktadır. Bir kere, bu ülkeler, yüzyıllardır aynı coğrafyayı paylaşmakta, aynı kültür kaynaklarına dayanmaktadırlar. Sınırdasılık, aynı bölgede yer alma ve yakınlık, Orta Asya coğrafyası için, hem ticaret akımları, hem de bütünleşme sürecinin başarısını teyid eden tarihsel-kültürel yakınlık bakımından olumlu zemin sağlamaktadır. Bu çalışmada üzerinde durulmayan ekonomik yapı ve sistemler arasındaki farklılıklar azaltılıp, bölge ülkeleri piyasa ekonomisinin temel kurumlarına birlikte işlerlik kazandırdıkça, bu bölge, global ekonomideki temel trendlerin refah sonuçlarından daha fazla yararlanma fırsatına erişeceklerdir.

Tablo-III.1: Orta Asya Ülkeleri ve Türkiye için Seçilmiş Göstergeler

Ülkeler	Nüfus (mln)	Yüzölçüm	Mal Ticareti		GSMH	GSYİH'da Kat. Değ. Payı		
			İhr.	İth.		Tarım	Sanayi	Hizm.
Azerbaycan	8	86.600	1750	1390	4.9	21	43	36
Kazakistan	15	2.175.100	9140	5100	17.6	9	30	60
Kırgız Cumh.	5	198.500	505	565	1.3	38	27	36
Özbekistan	25	447.000	3010	2810	15.2	33	24	43
Tacikistan	6	143.100	785	710	1.1	19	25	57
Türkmenistan	5	488.000	2700	1400	4.0	27	45	28
Türkiye	65	779.452	27324	53983	201.5	16	25	59

Kaynak: (Yüzölçümü hariç) The World Bank, **World Development Report 2002**, pp. 232-239. **Not:** Nüfus, 2000 yılı için milyon kişi; Yüzölçümü, kilometrekare; Mal Ticareti, 2000 yılı için milyon ABD doları; GSMH, 2000 yılı için milyar ABD doları; GSYİH'da katma değer payı, yine 2000 yılı için yüzde olarak verilmiştir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, yaklaşık olarak, Türkiye kadar bir nüfusa ve dört milyon kilometrekarelik bir alana sahiptir. Çalışmamızın yüzölçümü değişkenine ilişkin ampirik analiz sonuçları ile birlikte değerlendirildiğinde, bölge-içi ticaret için elverişli bir ortam söz konusudur. Nitekim, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takiben Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında gümrük birliği oluşturulmuş; daha sonra (1998), Tacikistan'ın da eklendiği bir bölgesel bütünleşme için Taşkent Anlaşması imzalanmıştır (Karluk, 2002: 555-557). Öte yandan, Orta Asya ülkeleri, Türkiye ile karşılaştırıldığında, iki

taraf arasında tamamlayıcılık özellikleri göze çarpmaktadır (DPT, 1995: 1). Bu durum, ilgili literatürde, gelişmekte olan ülkeler arası bütünleşmelerde, bu ekonomilerin tamamlayıcı olmasını, başarı için gerekli gören teorik beklentiye (Bayraktutan, 2004: 29) uygun düşmektedir.

Türk Cumhuriyetleri arasında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyesi olan tek ülke Kırgızistan'dır. Kazakistan için Çalışma Grubu 1996 yılında kurulmuştur. Üyelik müzakereleri halen devam etmektedir. Kazakistan'ın üyeliği ile ilgili olarak üzerinde durulan hususlar tarım, gümrük sistemi, fiyat kontrolleri, ithalat lisansları, sübvansiyonlar, teknik engeller, hukuk sisteminin şeffaflığı, hizmetler ve TRIPS konularını kapsamaktadır. Azerbaycan için Çalışma Grubu 1997 yılında kurulmuştur. Müzakereler halen başlangıç aşamasındadır. Özbekistan için Çalışma Grubu 1994 yılında kurulmuştur. Müracaat halen değerlendirilme aşamasındadır. Son zamanlarda IMF'ye verilen niyet mektubu çerçevesinde Özbekistan piyasa mekanizmasına uyum sağlayabilirse DTÖ üyeliğini de hızlandırmış olacaktır. Türkmenistan ise, üyelik müracaatında bulunmamıştır (Togan, 2002).

Michalopoulos (1999), DTÖ üyeliği için müracaat eden ülkelerin üyelik işlemlerinin tamamlanmasını, ülkenin piyasa mekanizmasının öngördüğü reformları tamamlama hızına bağlamaktadır. Türk Cumhuriyetleri piyasa mekanizmasına uyum sağlamakta çekimser davrandıklarından, bu ülkelerin DTÖ üyelikleri de uzun zaman almaktadır. Türk Cumhuriyetleri, gümrük tarife oranlarını malların çoğunluğu için bağlamayı kabul eder, bağlı gümrük tarife oranlarını düşük düzeylerde belirler, tarım sektörüne sağlanan sübvansiyonları minimum düzeye indirir, bu mallardan alınan ihracat vergilerini önemli oranlarda azaltır ve hizmetler sektöründe liberal politikalar uygulamayı taahhüt ederlerse, bu ülkelerin DTÖ üyelikleri de hızlanacaktır. Bu durumda da Türk ihracat malları bu pazarlara daha rahat girebilecektir.

Türkiye'nin devlet-bürokrasi geleneği, piyasa ekonomisi deneyimi, yetişmiş insan ve müteşebbis gücü, bu cumhuriyetlere devlet olma niteliklerinin kazandırılması, altyapılarının entegrasyonu, doğal kaynaklarını mobilize edilmesi ve dönüşüm sürecinde ekonomilerinin yeniden yapılandırılması, vb konularda çok yararlı olabilir. 1990'ların

başında popüler olan, ancak zamanla ve farklı etkenlerin işleyişiyle popüleritesi azalan "Türkiye modeli" (Öniş, 2001: 68) global ve bölgesel gelişmeler çerçevesinde yeniden değerlendirilmeye değer görünmektedir. Bölgenin küreselleşme sürecine uyumu konusunda birtakım engeller olduğu (Doğruel and Doğruel, 2000) inkar edilemez. Bununla birlikte, 1950'lerin kritik doğal kaynakları olan kömür ve çelik paydasında şekillenen Avrupa bütünleşmesine benzer bir yakınlaşma, Orta Doğu'yu yeniden biçimlendirme senaryolarının yazıldığı günümüzde, stratejik doğal kaynak olan petrolün üretimi, taşınması bağlamında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında tesis edilebilir. Sonuç, bütün taraflar için artan refah olacaktır.

Sonuç

Bu çalışma, uluslararası ekonomik bütünleşmeye, bir tür mekansal etkileşim konusu olarak bakmış ve sosyo-ekonomik etkileşimlerin analizinde sıkça başvurulan çekim modelini kullanmıştır. Geliştirilen model çerçevesinde belirlenen eşitlik, hangi faktörlerin uluslararası ticaret akımlarını etkilediğini gösterme amacı taşımaktadır. Bu çekim eşitliğinin, iyi bir tahmin gücüne sahip olduğu gözlenmektedir.

Elde edilen sonuçlar, bir bütün olarak, günümüzde görülen ticaret blokları oluşumunu izahta anlamlı bir güç derecesine sahiptir. Ayrıca, söz konusu çekim eşitliği, daha çok mekansal kalitatif faktörler içermekte ve bu faktörlerin katkısı, konunun, yerleşim kuramı açısından açıklanma gücünü artırmaktadır.

Büyük ölçüde coğrafi unsurlara dayalı olarak belirlenen bir uluslararası bölge, ticaret blokları oluşumunu açıklamada anahtar bir faktördür. Diğer bütün faktörler veri iken, bir bölgedeki iki ülkenin yakınlığı, bu ülkelerin bütünleşme ihtimalini yükseltmektedir. Bu önkoşul, Orta Asya coğrafyasında karşılanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aitken, Norman D. (1973), "The Effects of the EEC and EFTA on European Trade: A Temporal Cross-Section Analysis", **The American Economic Review**, Vol. 63, pp: 881-892.
- Amiti, Mary, (1998), "Inter-industry Trade in Manufactures: Does Country Size Matter?", **Journal of International Economics**, Vol. 44, pp. 231-255.
- Anderson, J. E. (1979), "A Theoretical Foundation for the Gravity Equation", **The American Economic Review**, Vol. 69, no. 1, pp. 106-115.
- Barlas, Stephen (1988), "Trading Blocks May Block World Trade", **Marketing News**, Vol. 22 (10), pp. 23-25.
- Bayraktutan, Yusuf (2004), **Global Ekonomide Bütünleşme Trendleri: Bölgeselleşme ve Küreselleşme**, 2. Baskı, Nobel Y., Ankara.
- Bayraktutan, Yusuf (2004), "Global Ekonomide Temel Yönelimler ve Mekansal Faktörler", **İktisat, İşletme ve Finans**, S: 217, ss: 110-124.
- Beckerman, W. (1956), "Distance and the Pattern of Intra-European Trade", **The Review of Economics and Statistics**, Vol. XXVIII, No. 1, pp. 31-40.
- Belous, Richard S., Rebecca S. Hartley, eds. (1990), **The Growth of Regional Trading Blocks in the Global Economy**. Washington, D. C.: National Planning Association.
- Bergstrand, J. H. (1989), "The Generalized Gravity Equation, Monopolistic Competition, and the Factor-Propositions Theory in International Trade", **The Rev. of Economics and Statistics**, Vol. LXXI (1), pp. 143-153.
- Bhagwati, J. (1997), "The Watering of Trade", **Journal of International Economics**, Vol. 42, pp. 239-241.
- Bikker, Jacop (1987), "An International Trade Flow Model with Substitution: An Extension of the Gravity Model", **Kyklos**, Vol. 40, No. 3.
- Bramhall, David F. (1971), "Gravity, Potential, and Spatial Interaction Models", in W. Isard, **Methods of Regional Analysis**. Massachusetts: The MIT Press, Chapter 11, pp. 493-568.
- Bröcker, J. (1989), "Partial Equilibrium Theory of Interregional Trade and The Gravity Model", **Papers of the Regional Science Association**, Vol. 66, pp. 7-18.
- Doğruel, Suut and Fatma Doğruel (2000), "Obstacles to Globalization of Former Soviet Union Countries in Caucasus and Central Asia", in Basin, M., S. Kancal, J. Thobie, and Y. Tekelioglu (eds.), **Méditerranée et mer noire entre mondialisation et régionalisation**, L'Harmattan, Paris, pp. 483-500.
- DPT (1995), **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Raporu Özeti - Kitap 5**, Yayın No. DPT: 2410 - ÖİK: 471, Ankara.
- Garten, Jeffrey E. (1989), "Trading Blocks and the Evolving World Economy", **Current History**, Vol. 88, pp. 54-56.
- Geraci, Vincen J. and Wilfried Prewo (1977), "Bilateral Trade Flows and Transport Costs", **The Review of Economics and Statistics**, Vol. 59, No. 1, pp. 67-72.

- Griffiths, William E., R. C. Hill, and G. G. Judge (1993), **Learning and Practicing Econometrics**. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Isard, W., and M. J. Peck (1954), "Location Theory and International and Interregional Trade Theory", **Quarterly Journal of Economics**, LXVIII, pp. 97-114.
- Karluk, Ridvan S. (2002), **Uluslararası Ekonomik, Mali ve Siyasal Kuruluşlar**, 5. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Kemp, Murray C., and Henry Y. Wan (1976), "An Elementary Proposition Concerning the Formation of Custom Unions", **Journal of International Economics**, Vol. 6, pp. 95-98.
- Krugman, Paul R. (1991), "The Move Toward Free Trade Zones", **Economic Review (The Federal Reserve Bank of Kansas City)**, Vol. 76, iss. 6, pp. 5-25.
- Krugman, Paul R. (1992), "A Global Economy is not the Wave of the Future", **Financial Executive**, Vol. 8, iss. 2, pp. 10-12.
- Linnemann, Hans (1966), **An Econometric Study of International Trade Flows**. Amsterdam: North-Holland Pub. Co.
- Michalopoulos, C. (1999), "The Integration of Transition Economies into the World Trading System", **World Bank Policy Research Working Paper**, 2182, Washington D.C.: World Bank.
- Öniş, Ziya (2001), "Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence", **Middle East Review of International Affairs**, Vol. 5, No. 2, pp. 66-74.
- Pomfret, Richard (1989), "The Theory of Preferential Trading Arrangements", in Alexis Jacquemin, and Andre Sapir, **The European Internal Market: Trade and Competition, Selected Readings**. Oxford, England: Oxford Un. Press.
- Scott, Jeffrey J. (1991), "Trading Blocks and the World Trading System", **World Economy**, Vol. 14, iss. 1, pp. 2-3.
- Thurow, Lester C. (1990), "GATT is Dead", **Journal of Accountancy**, Vol. 170, p. 36.
- Tinbergen, Jan (1962), **Shaping The World Economy: Suggestions for an International Economic Policy**. New York: The Twentieth Century Fund.
- Togan, Sübidey (2002), "Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde İktisadi Gelişmeler", **Dış Ticaret Dergisi**, Özel Sayı - Ocak 2002. <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel> 2002/ortaasya.htm/12.04.2003.
- The World Bank (2002), **World Development Report 2002**. New York, NY: Oxford University Press, Inc.